

Aydınlanma Düşüncesine Yönelik Eleştiriler

Critics of Enlightenment Thought

Sami Zariç

Doç. Dr., Mersin Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Kamu Yönetimi Bölümü, Mersin, Türkiye

ÖZET

Tanrısal haklar ve Tanrısal hukukun yerine akıl, bilgi ve bireyi önceleyen doğal haklar ve doğal hukuku rehber edinen Aydınlanma Felsefesi küresel çapta büyük ve önemli değişimlere yol açmıştır. Bu anlamda aydınlanma felsefesi, modern hayatın kuruluşunda üstlendiği fonksiyon açısından, oldukça öneme sahiptir. Öyle ki Ortaçağ'ın sona ermesi ve Rönesans ile beraber ciddi ivmeye kavuşan Avrupa modernleşmesinin önemli dönemeçlerinden birisi konumundaki Aydınlanma, desteklediği söylem, fikir ve tasarımlardan ilhamla kısa sürede kapsamlı dönüşümün sağlanmasına yol açmıştır. Ancak savaşlar ve eşitsizlikler göz önüne alındığında, 21. yüzyıla gelindiğinde kimse modernite olgusunun başarılı olduğunu, insana özgürlük getirdiğini ve 18. yüzyılda öngörülen Aydınlanmacı hedeflere vardırıdığını iddia edemez. Hakikaten de günümüzde Aydınlanma ve moderniteye yönelik tenkitler, moderniteyi bir değişim projesi şeklinde savunan sosyolojik çalışmalardan sayısal olarak daha çoktur. Modernite ve Aydınlanma tenkidi sadece sosyal bilimlerde değil, edebiyat ve sanat alanlarının büyük kesimlerinde benimsenmiş yaygın bir temayüdüdür. Bu noktada Hegel ve 19. yüzyıl romantik düşünürlerin Aydınlanmaya yönelttikleri en önemli tenkit, insanın ve doğanın tek bir açıdan irdelenmesi ve böylece toplumsal dönüştürme sürecinin de evrenselliğinin iddia edilmesidir. Bu tarz tenkitler günümüz filozoflarından, örneğin Charles Taylor ve Michel Foucault tarafından da yapılmıştır. Bahsi geçen aydınlar Aydınlanmanın tek tip özne, yani birey ve toplum anlayışı önerisinden farklı olarak bireysel ve kültürel farklılıkların önemine dikkat çekmişlerdir. Dolayısıyla bu düşünürlerce evrensel kültür ve insan projesinin oldukça tehlikeli sonuçlarının görülebileceği dile getirilmektedir.

Anahtar kelimeler: Aydınlanma, eleştiri, filozof, Eleştirel kuram, Frankfurt Okulu

ABSTRACT

The Enlightenment Philosophy, which prioritizes reason, knowledge and the individual instead of divine rights and divine law, and natural law, has led to great and important changes on a global scale. In this sense, the philosophy of enlightenment has a great importance in terms of the function it assumed in the establishment of modern life. So much so that the Enlightenment, which is one of the important turning points of European modernization, which gained serious momentum with the end of the Middle Ages and the Renaissance, led to a comprehensive transformation in a short time, inspired by the discourse, ideas and designs it supported. However, considering the wars and inequalities, in the 21st century, no one can claim that the phenomenon of modernity was successful, brought freedom to people and reached the Enlightenment goals envisaged in the 18th century. Indeed, today, the criticisms against the Enlightenment and modernity are numerically more numerous than the sociological studies that advocate modernity as a project of change. The criticism of modernity and the Enlightenment is a common trend adopted not only in the social sciences, but also in large parts of the literature and arts. At this point, Hegel and the 19th century. The most important criticism of romantic thinkers towards the Enlightenment is that man and nature are examined from a single perspective and thus the universality of the social transformation process is claimed. Such criticisms have also been made by contemporary philosophers, such as Charles Taylor and Michel Foucault. The aforementioned intellectuals drew attention to the importance of individual and cultural differences, unlike the Enlightenment's proposal for a single type of subject, that is, individual and society understanding. Therefore, it is stated by these thinkers that the very dangerous consequences of the universal culture and human project can be seen.

Keywords: Enlightenment, criticism, philosopher, Critical theory, Frankfurt School

1. GİRİŞ

İnsanoğlunun varoluşundan bugüne değin dünyada, sayısız değişim ve dönüşüm yaşanmıştır. Tanrısal haklar ve Tanrısal hukukun yerine akıl, bilgi ve bireyi önceleyen doğal haklar ve doğal hukuku rehber edinen Aydınlanma Felsefesi küresel çapta büyük ve önemli değişimlere yol açmıştır. Aydınlanma felsefesi, yeni bir anlayış ve yapısal değişikliği öngörmüş, eski sistem ve anlayışların bırakılmasına neden olacak olan, insan odaklı ve insanın mutluluğunu esas alan düşünceden hareketle yola koyulmuştur (Atabay, 2004).

Modern dönem ve ardından geldiği öne sürülen post-modern dönemde, genel olarak 'Aydınlanma'nın savunduğu görüşler, beşeri deneyimin tüm alanları açısından halen geçerliliğini sürdürmektedir. Böylece Aydınlanma, günümüzde hem popüler söylemde hem akademik sahada oldukça atıfta bulunulan, aktüel politik görüşleri ve duruşları belirleyen değer yüklü bir kavram ve önemli bir düşünce geleneğini teşkil etmektedir (Duman, 2006:118).

Bu anlamda aydınlanma felsefesi, modern hayatın kuruluşunda üstlendiği fonksiyon açısından, oldukça öneme sahiptir. Öyle ki Ortaçağ'ın sona ermesi ve Rönesans ile beraber ciddi ivmeye kavuşan Avrupa modernleşmesinin önemli dönemeçlerinden birisi konumundaki Aydınlanma, desteklediği söylem, fikir ve tasarımlardan ilhamla kısa sürede kapsamlı dönüşümün sağlanmasına yol açmıştır. Söz konusu dönüşümün sürati, karakteristiği ve ortaya koyduğu neticeler, günümüz Avrupa'sını biçimlendirmiş ve ardından tüm dünya modernleşme dalgasının etkisi altına sürüklenmiştir (Çelik ve Özgür, 2019:87).

Aydınlanma düşüncesini tarihsel bağlamının dışında kelime anlamıyla irdelenenler onun kaynaklarını bulmak için çok eski devirlere gitmek gereksinimi duyar. Başlangıç anlamında en doğru isim muhtemelen Sokrates isimidir.

Doğrular için canını vermeyi göze almış bu efsane şahsiyet gerçekten bize doğruların dışında bir hayat olmadığını, olmamasının gerekliliğini, olamayacağını öğretti. İnsan aklının bu noktada yüce aydınlığına kavuşmuş olduğu sezilir. Bu noktada tarih fikir kahramanlarıyla doludur, insanlığın aydınlığa varmasında her birinin çok müstesna bir konumu vardır. Böylece ‐Aydınlanma‐ sınırları belirsiz bir anlayışın en genel tanımı olabilir (Timuçin, 2008:11).

Aslında 18. yüzyıla mührünü basan tek bir felsefe ve siyaset kuramından bahsedilemez. Ancak bu alanda genel bir eğilimin mevcudiyeti de inkâr edilemez. Bu anlamda peşin kabullere yaslanan geçmişin değerlerine muhalif olan, evrensel akıldan türeyen düşüncenin ürünü durumundaki genel yararı öne çıkarma temayülünden bahsedilebilir (Sarica, 1996:91). Bu çalışmayla Aydınlanma Düşüncesine yönelik eleştiriler mercek altına alınmaya çalışılmıştır.

2. AYDINLANMA DÜŞÜNÇESİNE YÖNELİK ELEŞTİRİLER

Modernite Aydınlanma felsefesi ile temellendirilecek olursa Rousseau, Montesquieu, Locke ve Kant gibi Aydınlanma filozoflarınca toplum felsefesine kazandırılan bireyselleşme, insan hakları, kadın hakları, güçler ayrılığı, hukukun üstünlüğü, laiklik vb. kavramların tamamı modernite projesinin özünü teşkil etmektedir. Savaşlar ve eşitsizlikler göz önüne alındığında, 21. Yy.a gelindiğinde kimse modernite olgusunun başarılı olduğunu, insana özgürlük getirdiğini ve 18. Yy.da öngörülen Aydınlanmacı hedeflere vardırıldığını iddia edemez. Hakikaten de günümüzde Aydınlanma ve moderniteye yönelik tenkitler, moderniteyi bir değişim projesi şeklinde savunan sosyolojik çalışmalardan sayısal olarak daha çoktur. Modernite ve Aydınlanma tenkidi sadece sosyal bilimlerde değil, edebiyat ve sanat alanlarının büyük kesimlerinde benimsenmiş yaygın bir temayüldür (Topses ve Coşkun, 2020: 627).

Bu noktada aydınlanmanın öne çıkardığı felsefi görüşlerin çoğunun köklerini Antik Yunan'a kadar dayandırmak mümkün olsa da, yeni bir insan ve evren tasarımı inşa edecek şekilde ortaya çıkan, tarihsel süreç itibariyle Aydınlanma müstesna bir konuma sahiptir. Bahse konu sebeple muhafazakâr düşünce geleneği içinde görülebilecek her düşünür, Fransız Devriminden önce devrimi beslediklerine inandıkları Aydınlanmayla felsefi bir hesaplaşmaya girişmiştir. Fransız Devrimiyle beraber son iki yüzyıla mührünü basacak olan başka devrimci dönüşümlerin ve bu süreçte çekilen acıların kaynağı şeklinde değerlendirdikleri Aydınlanma değerlerine getirdikleri tenkitler, giderek bir siyaset felsefesi şekline dönüşecek muhafazakâr düşünce geleneğinin esas ilgi noktasını meydana getirmiştir. Muhafazakâr siyaset felsefesinin omurgasını kuran kavram ve ilkeler de bu noktadan hareketle şekillendirilmiştir (Vural, 2002: 127).

Aslında öncelikle Aydınlanma Çağı'nda sağlanmak hedeflenen aklın ve bilimin ışığında mekanik bir insan ve doğa açıklaması ortaya koymaktır. Bu noktada Hegel ve 19. Yy. romantik düşünürlerin Aydınlanmaya yönelttikleri en önemli tenkit, insanın ve doğanın tek bir açıdan irdelenmesi ve böylece toplumsal dönüştürme sürecinin de evrenselliğinin iddia edilmesidir. Bu tarz tenkitler günümüz filozoflarından, örneğin Charles Taylor ve Michel Foucault tarafından da yapılmıştır. Bahsi geçen aydınlar Aydınlanmanın tek tip özne, yani birey ve toplum anlayışı önerisinden farklı olarak bireysel ve kültürel farklılıkların önemine dikkat çekmişlerdir. Dolayısıyla bu düşünürlerce evrensel kültür ve insan projesinin oldukça tehlikeli sonuçlarının görülebileceği dile getirilmektedir (Çüçen, 2005: 19).

Ernst Cassirer, Max Horkheimer ve Theodor Adorno gibi filozoflar da, Aydınlanmanın bilimsel akılcılığının sadece araçsal/yöntemsel şeklinde anlaşılmasının 2. Dünya Harbi'nde görülen bir soykırıma yol açtığını iddia ederler. Zira bu düşünürler, Aydınlanma'nın özünü teşkil eden akıl ve bilim, dolayısıyla rasyonalite tüm mitleri, batıl inançları ve dini inançları tahrip etmekle kalmamış; bizzat kendisi adeta bir otorite haline gelmiş ve kendisinden başka hiçbir şeyin gelişimine müsaade etmemiştir. Bu şekilde bir siyasi terör ortamı oluşturulmuştur. Bu noktada Hans-George Gadamer gibi yorumcu düşünürler, Kant'taki soyut ve biçimsel özne anlayışının insanı gerçek hayattan kopardığını ifade etmiştir. Maddi ve akılcı hayatı ön plana alan Aydınlanma, bireyi tinsel ve toplumsal hayattan ayırmaktadır. Böylece tarihsellik yönü ihmale uğrayan insan, kendi varlığından/varoluşundan giderek uzaklaşmaktadır. Aslında insanın kendi varlığını aydınlatma için anlama ve yorum bilgisine ihtiyacı söz konusudur. Ancak bu aydınlatma, Aydınlanma çağının ön plana aldığı ilkelerle mümkün değildir (Çüçen, 2005: 10).

19. yy. boyunca, Aydınlanma'dan ilham alarak, bilimsel yöntemin erdemleri ve sınırlamaları konusunda çeşitli felsefi doktrinler, bilim ve genel olarak toplum için çıkarımlarla ortaya çıkmıştır. İlkinin bir örneği, Auguste Comte'un(1798-1857) çalışmalarında ispatladığı gibi pozitivizmdi. İkincisinin bir örneği, Aydınlanma'nın bilimsel ilkelerini (rasyonalizm, ampirizm, evrensel gerçeklerin arayışı) sorgulayan Romantizm olmuştur. Bunun yerine Romantizm, insanların bireysel, öznel, irrasyonel, yaratıcı, kişisel, kendiliğinden ve duygusal yönlerine vurgu yapmıştır. Bu noktada beşeri bilimler ve dini kuruluşlardan akademisyenler de bilimin avantajları hususunda devam eden şüphelerini ifade ettiler (Brysaert, 2015).

Dolayısıyla kendisini diğer tüm metafizik öğretinin üzerinde görse de Aydınlanma felsefesi, hem kendi içinde hem de bu devirde beliren görüşler çerçevesinde ciddi tenkitlere uğramıştır. Çünkü akılcılık, bilimselcilik, bireycilik, ilerlemecilik, özgürlük ve hoşgörü vb. temel ilkeleri ön plana alan Aydınlanmanın bahse konu hedeflerine vardığını ifade etmek pek mümkün değildir. Dine karşı konum alan Aydınlanma felsefesi, yalnızca pagan inanışları ve

Kilisenin dile getirdiği yanlış fikirler karşısında düşünceler geliştirerek şekillenmesinden dolayı eksik ve tutarsız kalmış, dine karşı durma iddiasıyla yola düşüp, bir kısım farklı dini öğretiler ortaya koymasından dolayı da kendi içinde tenakuza sürüklenmiştir (Kar, 2014: 191).

Doğrusu Aydınlanma, modern hayatın kurulumunda, söylemleri ve sergilediği yaklaşımlarla etkili olmuştur. Fakat modernleşmenin meydana getirdiği dönüşümün pozitif sonuçları kadar, negatif yansımaları da görülmüştür. Bu husus, aydınlanma karşısında eleştirel bir duruşu zorunlu kılmaktadır. Ancak bu yaklaşıma dair farklı bir okuma denemesi şeklinde karşı devrim kavramı ise, daha çok pratiğe yönelik bir muhteviyat ortaya koymaktadır. Bu durum, pratikte birçok devrimci olayın gerçekleşmesinden kaynaklı, kavram konusunda genelleyici tespitler yapmayı zorlaştırmakta, benzer nedenle teorik dayanaklarının ortaya serilmesinde birtakım sorunlarla yüzleşmeye yol açmaktadır (Çelik ve Özgür, 2019: 87).

Ayrıca Aydınlanma felsefesinin etkisini koruyan tüm politik kazanımlarına rağmen, insan aklının Aydınlanmanın eleştirdiği unsurların yerini alabilecek kadar kesin, pozitif otoriter bir ideal olabilecek kadar güçlü olup olmadığı net değildir. Dolayısıyla Epistemoloji alanında akıl, gücünü otoriteleri kurmakta değil, onları tenkitte daha ikna edici biçimde sergilemiştir. Böylece burada da aklın sınırları hususu devrin temel felsefi meselelerinden biri olmuştur. Söz konusu sınırlar Fransız Aydınlanması boyunca nispeten canlı biçimde ortaya konulmuştur. Fransız Devrimi'nin açık idealleri Aydınlanmanın birey özgürlüğü ve eşitlik idealleridir; fakat devrimciler vahşice ortadan kaldırdıkları kurumların yerine koymak için rasyonel, seküler kurumlar geliştirmeye çabalarken en nihayetinde insanları kontrol etmek ve yönetmek için şiddete ve teröre müracaat etmiştir. Bu noktada Fransız Devrimi'nin korku krallığına dönüşmesi birçok otoritece Aydınlanma aklının boşluğuna ve ikiyüzlülüğüne ispat mahiyetinde görülmüştür ve tarihi bir dönem olarak Aydınlanmanın sonuna yol açan ana etkenlerden biri sayılmıştır (Bristow, 2022:32).

Dolayısıyla en sağlam Aydınlanma ve akılçılık tenkitlerinden biri, 20. Yy.ın başından bugüne değin yaşanan süreçte Eleştirel Kuram teorisyenleri tarafından sergilenmiştir. Bu noktada Max Horkheimer ve Theodor W. Adorno'nun, akılçılığı "totaliter bir baskı mekanizması" şeklinde değerlendiren kuramsal yaklaşımları Frankfurt Okulu'ndan çıkan Aydınlanma tenkitlerinin temelini meydana getirmiştir. Totaliter yönü haricinde "Aydınlanmanın Diyalektiği" eserinde akılçılığa dair en çok üzerinde durulan nitelikler, akılcı yöntemin "doğaya egemen olma" hevesinin bir ürünü oluşu ve burjuva felsefesi özelliği taşımasıdır. Bu anlamda akılçılık, doğayla ahengi hedefleyen bir insanlığın değil, doğayı kendi gayeleri çerçevesinde tutsak yapan bir yaklaşımın ifadesidir. Frankfurt Okulu'nun teorik bakışıyla Aydınlanmacı pozitivizmin insanlığın gelişimine set vuran en bariz niteliğiye düşünmeyi ve felsefeyi bilimden ayırmış olmasıydı. Bu anlamda pozitivizm, bilimi felsefeden ayırmak doğrultusunda büyük bir gayret ortaya koymuştur. Böylece Frankfurt Okulu 20. Yy.da akılçılığın nesnel bir kritiğini gerçekleştirmiş, akılçılığın doğayla uyumsuz ve baskıcı yapısını bariz şekilde ortaya koymuştur. Frankfurt Okulu'nun Aydınlanma ve akıl eleştirisi konusunda üzerinde durulması gereken önemli noktalardan ilki, bu aydınların eleştirilerinin yıkıcılıkla karıştırılmaması gerekliliğidir. Dolayısıyla Adorno ve Horkheimer'ın bilime, akla, modernliğe, Aydınlanmaya eleştiri getirdiği doğrudur, fakat bu eleştiriler, bahse konu unsurların kökenlerine ihanet eden bir yıkıcılıkla neticelenmemektedir. Bu noktada akılçılığın modern toplumdaki araçsal yönüne eleştiri getirilmekte, ancak insan aklının "iman" karşısındaki üstünlüğü teyit edilmektedir. Frankfurt Okulu'nun Aydınlanma eleştirisinde bir diğer önemli husus, bu tenkitlerini kapitalizm üzerinden ortaya koymalarıdır. Dolayısıyla modern toplumda aklın araçsal hale gelişi Aydınlanmanın kendisinden kaynaklanmayıp üzerine oturduğu kapitalizmden kaynaklanmaktadır. Bu açıdan Frankfurt Okulu düşünürleri Aydınlanma ve akılçılığı "eski çağlardan" ve yıkıcı şekilde değil, daha ileri bir toplum düzeni arayışıyla yapıcı anlamda tenkit etmişlerdir (Topses ve Coşkun, 2020: 629-630).

Yine Aydınlanmanın saygın düşünürlerinin büyük çoğunluğunun ırk ve toplumsal cinsiyet konularında ne denli aydınlanmamış olduğu sorusu kendi başına şaşırtıcı bir tartışma konusudur. Aydınlanmacılarca benimsendiği değerlendirilen tüm evrensel 'insan hakları' atıflarına karşın kadınların ve beyaz ırktan olmayan insanların hakları Aydınlanma Çağı süresince genel olarak göz ardı edilmiştir. Aydınlanma düşünürleri dikkatlerinin kadınların ve beyaz ırktan olmayanların toplumdaki yerine odaklandığı zamanda yersiz bir önyargıya tutunma eğiliminde oldukları fark edilebilir. Dahası, Aydınlanma felsefesi genel olarak belirli bir yer, zaman veya kültürden bağımsız halde, evrensel ve zaman-ötesi doğrunun peşinde olsa da, ya da öyleymiş gibi yapsa da, Aydınlanma metinleri genel itibarıyla alenen etnik-merkezcilikle ve Avrupa-merkezcilikle doludur (Bristow, 2022:40-41). Bu nokta da Aydınlanma düşünürlerine yöneltilen önemli eleştirilerden biri olmaktadır.

3. SONUÇ

Bu anlamda tekraren Horkheimer ve Adorno modern siyaset felsefesi içinde Aydınlanmanın dönüşümünün önde gelen tenkitçileri olmuştur. Dolayısıyla Horkheimer ve Adorno'nun felsefi fragmanlarının ve argümanlarının hedefinde de aydınlanmanın neden olduğu yıkımın tenkidi önemli yer tutmaktadır. Bu açıdan Aydınlanmanın kendi kendini yok edişinin izlerini takip eden Horkheimer ve Adorno'ya göre aydınlanmanın akli, egemenliği ve sömürüyü yeniden üretirken bir şekilde aydınlanmayı ortadan kaldırmayı amaçladığı mite dönüştürmüştür. Böylece eski düzenin metafizik argümanlardan desteklenen hegemonu ve aydınlanmanın kutsadığı akli, doğanın ve toplumun egemeni şeklinde benzerlik göstermektedir. Bu noktada mitleri parçalayıp insanoğluna rasyonel temellerde

özgürlüğü getirmeyi hedefleyen aydınlanma, yeni bir egemenlik ve sömürü oluşturarak adeta kendisi mite dönüşmüştür (Kocaoğlu, 2018: 176).

Bu noktada söylenebilecek şey Aydınlanma felsefesinin modernite üzerinde etkisinden ve modernitenin de toplumlar üzerindeki olumlu/olumsuz etkilerinden dolayı uzun vadede Aydınlanma felsefesi ve savunduğu değerler sürekli düşünce hayatında gündemde kalmaya devam edecektir. Bu anlamda gerek Batıdan gerek Doğudan çok çeşitli kulvarlardan aydınların/düşünürlerin çalışmalarında kayda değer yer tutmaya ve ilgi odağı olmaya devam edecektir. Bu anlamda Türkiye’de bu konuda gerek akademide eğerse düşün hayatında bu alanda çeşitli eserler verilmeye devam edileceği değerlendirilmektedir. Ancak açık olan şey şudur henüz Avrupa’nın bile tam anlamıyla Aydınlanma Çağı ve Felsefesi ile tam anlamıyla hesaplaşmasını sona erdirmemiş de görülmektedir.

KAYNAKÇA

1. ATABAY, M. (2004). *Aydınlanma Çağı ve Avrupa*, Ankara: Nobel Yayın, 1. basım.
2. BRISTOW, W.F. (2022). *Aydınlanma Felsefesi*, (çev. İrem Şalvarcı), İstanbul: Beyoğlu Kitabevi, 1. baskı.
3. BRYSSBAERT, M. (2015). “Enlightenment, The”, *The Encyclopedia of Clinical Psychology* içinde, https://www.researchgate.net/publication/313966752_Enlightenment_The (12.09.2022).
4. DUMAN, F. (2006). “Akılcılık Bağlamında İki Aydınlanma Geleneği: Fransız Aydınlanması versus İskoç Aydınlanması”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 61(1), s.118-151. <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/42/444/4970.pdf> (25.10.2011).
5. ÇELİK, F., ÖZGÜR, H. (2019). “Aydınlanma, Karşı Aydınlanma ve Karşı Devrim Kavramlarına Kısa Bir Bakış”, *Ekonomi İşletme Siyaset ve Uluslararası İlişkiler Dergisi (JEBPIR)*, 5(2), 79-89.
6. ÇÜÇEN, A.K. (2005). “Batı Aydınlanmasının Düşünsel Kökenleri ve Eleştirisi”, *Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi (İLKE)*, Atatürk’ün Doğumunun 125. Yılı ve Cumhuriyetimizin 83. Yılı Özel Sayısı, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/217373> (13.09.2022).
7. KAR, S. (2014). “Din, Aydınlanma ve Eleştirisi”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı: 42, s.173-192.
8. KOCAOĞLU, M. (2018). “Aydınlanmayı Yeniden Düşünmek: Horkheimer ve Adorno”, *Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 16, Sayı: 3, ss. 159-180.
9. SARICA, M. (1996). *Siyasi Düşünce Tarihi*, İstanbul: Gerçek Yayınevi.
10. TİMUÇİN, Afşar (2008). “Aydınlanma Nedir?”, <https://bilimvegelecek.com.tr/wp-content/uploads/2018/02/Ayd%C4%B1nlanma-nedir.pdf> (10.09.2022).
11. TİMUÇİN, Ali (2008). “Aydınlanmanın kaynakları ve özü”, <https://bilimvegelecek.com.tr/wp-content/uploads/2018/02/Ayd%C4%B1nlanma-nedir.pdf> (10.09.2022).
12. TOPSES, M.D.; COŞKUN, B. (2020). “Modernite ve Aydınlanma Eleştirilerinde Sınıfsal Ayrımlar”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, cilt:13, sayı:71, ss.626-631.
13. VURAL, M. (2002). “Aydınlanma Felsefesi ve Siyasal Muhafazakârlık”, *Felsefe Dünyası*, 2002/1, sayı:35, <http://www.tufed.org/1301-0875/35-2002/35-127.pdf> (11.10.2011).